

CS. NAGY IBOLYA

*A Vaskapun innen és túl, a Dunától a tengerig**Ablakok Erdélyre és A Vaskapun túl*

Illyés Gyula, az író hatvanadik születésnapját köszöntve, „ajtónyitónak” nevezi az akkor Angliában élő szerzőt, s azt írja róla 1972-ben: „Az elsők közé tartozó író, aki e korszak kezdetén (a harmincas évekre utal Illyés) a nép nevében, vagyis a nép igazával országos figyelmet kért, nem borjúsájú, hanem kifogástalan Váci utcai inget viselt, nem faluvégi nyíratlan volt, hanem gondosan megnyírt-megberekült, jó arcú, jó termetű, jó mosolyú, inkább szalonfi, mintsem jellegzetesen kúnsági-fi, nem dialektusban ejtette a szót, hanem – ha fülem jól emlékszik – hajszálnyira raccsolva, ...nem Bugacról lépett az irodalomba, hanem éppenséggel az irodalomból lépett a Bugacnál is elhagyottabb – Tardra.” A *Tardi helyzet*, a *Cifra nyomorúság* szerzőjéről van szó, ő a *világfi*, akiben „csírája sem volt a népfí-nak”: s Illyés jellemzése mintha eleve adott, mintegy alkati, származási lehetőségként értelmezni a valóban bekövetkező jövőt. Hogy igazi világfi, legalábbis világutazó, de inkább mégis kényszerű emigráns lett Szabó Zoltánból. Aki élete felét külföldön tölti majd, s a szemét is Franciaországban fogják le 1984-ben. Utolsó otthona, lakhelye, lakóháza a bretagne-i Josselinben volt, ott áll ma is a ház a kis, hegyi temető mellett, s testét is ez a temető fogadta be: az arra járó magyarok gyakran hagynak a síron friss virágot, cserepes levendulát, az emlékezés, az emlékezet kultikus jeleit. A két világháború közötti, a népi irodalom szellemköréből indult faluszociográfiai irodalom egyik jelese, az „atipikus népi író”, a nem paraszti származású, a nem elsőgenerációs értelmiségi, mi több, Újlipótvárosban nevelkedő, aki Babits és Szekfű biztatására kezdi prózaírói pályafutását (ahogy a származás és életút látszat ellentmondását más is jelzi: Papp István: Szerelmes földrajz, *Kommentár*, 2011/1), nem az irodalomtörténészek többnyire kiszámíthatatlan kánonképző úri kedvének köszönheti a máig létező figyelmet, most épp az író születésének századik évfordulóján. Hanem mindenekelőtt a maga következetes szándékának, írói eltökéltségének: hogy nem szűnt meg odakint sem ideáttra figyelni, s ezáltal a figyelmet folyvást, évtizedeken át, holta után is, magára irányítani. Igen izgalmas szellemi kaland összevetni mit tett, avagy mit nem tett egy-egy emigráns írónkkal, többek között Cs. Szabó Lászlóval, Máraival, Nyíró Józseffel, Wass Alberttel a kivetettség: a kint maradás, a vissza nem találás, a hazatántorgás kényszere, félelme, bizonytalansága, s érzékelní, látni a Szabó Zoltán-i lélekkepletet: az ő sokfajta-féle érzelmi szálból szőtt, vonzást, taszítást, honvágyat és dacot, reménytelenséget és az elhagyott hazát pásztázó, konok figyelmet összegző magatartását.

Meg hogy bár lassú ütemben, posztumusz, barátok, hívek személyes ügybuzgalma eredményeképp főleg, de sorra jelennek meg itthon is a munkái: s ezekből kimetszve most egy kiváltképp izgalmas szeletre kívánunk nézni: arra a dús csokornyí szövegre, mely az író megkülönböztetett Erdély-kíváncsiságát reprezentálja. Pontosabban az Erdélyre s a mellett, azon túl pedig Dél-Romániára, azután az igazi Balkánra, Törökor-

szágra utaló figyelmet: jelesül az alig ismert balkáni útinaplót szülő szakmai, szociografikus érdeklődést is vizsgálunk.

Oka ennek egy könyv: Tasnádi Gábor szerkesztésében cikkgyűjteményt jelentetett meg a csíkszeredai Pallas–Akadémia kiadó *Ablakok Erdélyre* (2000) címmel: a többnyire más Szabó Zoltán kötetekből ismert, tematikus írásokat fogja egybe, de ahogy a szerkesztő írja: „párizsi és müncheni magyar lapok ismeretlen kincsei közül is többet napvilágra hozva”. Az első cikk a kötetben 1933-as, az utolsók között pedig ott találjuk a Sütő Andrásról szólót is: az *Istenek és falovauskák* esszéit, az *Anyám könnyű álmot ígér* című esszeregényt elemzi, értékeli benne 1975-ben, továbbá megállapítja a Sütő-életmű egyik máig legszebb írásáról, a műfaj tanítani való remekéről, a *Perzsákról*, hogy a történelmi miniatűr, a meditatív valóságkeresés s az Adyval rokon hangú publicisztika kivételes szépségű, eggyé forrt ötvözete. Éles, értő szemmel látja Sütő írásművészetének már akkor megnyilatkozó, megkülönböztető prózapoétikai jellegzetességeit.

Széles tehát az időív, melyet Szabó Zoltán bejár a kötetbeli válogatás geográfiai, szellemi, kulturális tájain, s széles a tematikai, a műfaji ív is: meditációk eleinkről, megjegyzések kötetekhez, kisportrék jeles történelmi, kultúrhistoriai személyiségekről, politikai publicisztikák az erdélyiségről, a Trianon utáni kisebbségi létről. Szabó Zoltán Erdély-képe is akár egy *miniatűr* szociográfia, rövid, frappáns szellemi reakciók erdélyi jelenségekre, alkotói teljesítményekre: legyenek azok könyvek, szobrok, festmények vagy éppen intézmények, közösségi alakulatok, szervezetek. Például: *Arcképek – régiekről*. Fráter Györgyről, aki János király legfőbb politikusaként Magyarország függetlenségét és egyesítését vágyta, Szenczi Molnár Albertől, aki gyönyörű szoltárfordításaival olyan tettet hajtott végre a magyar nyelv művelésében, mint Károli Gáspár a bibliafordításával, s a magyar protestantizmus történetének kiemelkedő alakja lett: „Mindenütt Erdélyben, hol hanyatló falvakban, idegen tenger közepén, öreg és omló templomokban él a magyar nyelv, dalolják ezeket a zsolnárokat.” Bocskai István, Bethlen Gábor, Teleki Mihály, Apáczai Csere János, Bethlen Miklós, Kőrösi Csoma Sándor s mások keltik fel a figyelmet, meg báró Kemény Zsigmond, az író, akinél, mondja Szabó Zoltán, „e tündérszép, de bánatos országot”, senki sem érezte közelebből, s akinek géniusza nélkül Erdély nem úgy lenne Erdély, ahogyan vele, a művei által lett. Okát is írja ennek a múltidéző igyekezetnek, figyelemre méltó magyarázatát: mert a magyarok számára a „múlt” sejtelmes, különös és sokoldalú jelentésű, vallja. A mi számunkra, írja, (*Holt magyarok oldalán – Emlékezz!* 1939) az elmúlt idő nem a *bevégezetettség*, hanem a *folytatás* is, főképp az. „Múlt – mondjuk elrévülten és a jövőre gondolunk bizakodva”. Az ősök tisztelete nálunk nem a halottaink tisztelete, hanem „életre hívtak segítségre kérése.” Azért nézünk a múltunk felé, hogy megkeressük benne, ami a „megmaradásunkat” szolgálhatja. Hátrafelé „sandítva” az időben „előrefelé” tervezzük. A múltban keressük azt az erőt, ami a nemzetet „a jövő felé” löki.

Ennek a szemléletnek historiai okát is látja: Árpád olyan földre vezette a népét, amely mindig a más népekkel való csaták színtere volt s maradt. Csatáink többnyire a megmaradásért voltak, s alig lehettek a megerősödésért, a gyarapodásért. Elemi önvédelmi ösztön él a magyarban, s a megmaradás példáit a múltban leli föl. Széchenyit idézi, Berzsenyit és Kölcseyt, mert hogyha „kiesik emlékezetünkől a múlt”, a „jövőnek sem leszünk urai”. A legjobbak, véli a híres elődök gondolatait értelmezve, elmerültek a múltban, „hogy fölszökhessenek a jövőndő elé”. A magyar „tanulni” merül el, nem

„vigasztalódní”. Érdemes lesz majd Szabó Zoltán balkáni naplóját, *A Vaskapun túlt* olvasva emlékezetünkbe idézni az író múlt- és hagyományfelfogását: nem egyszer sajátos véleményének magyarázatául is szolgálhat.

Ám nem téveszti meg, ha a múltba tekintés a jelenből való menekülés. 1933-ban, midőn „a magyarországi magyar irodalom csaknem egyedül annak kiaknázásából él, ami a maga múltjában nagy és jelentős tett volt”, amikor „Ady Endre sírjához, emlékéhez, írásművészetéhez jár zarándokolni”, Szabó Zoltán a kortárs kisebbségi irodalomról ír, s megállapítja: „a magyar irodalom decentralizálását, amelyet mindeddig nem sikerült végrehajtani, az erdélyi kisebbségi élet alá szorult magyarság végbe tudta vinni”, s Nyirő, Tamási Áron, Kós Károly, Dsida nevét említi elismerőleg. *Erdélyi Körkép* című írásában az irodalomról, a tudományról, a politikáról értekezik, s külön szól az „új, Király-hágón túli folyóirat”, az 1936-ban Kolozsváron indult *Hitel* megjelenéséről, karakteréről. A festő Nagy Imre, a szobrász Szervátiusz Jenő s az író Tamási Áron láthatóan kedvesek számára: sokat, elemzően ír róluk. Vannak azután Erdélyt említően is félre nem érthetően emigrációs írásai az írónak. Értsük ezt úgy: bennük, rajtuk a honatalanság bánata, nosztalgiája. Az elhagyott tájak, falvak, sőt: falunévek iránti nosztalgia. A *Szerelmes földrajz* szerzőjének írásai ezek, akinek fülét és szívét egy svájci, „történelem előtti és történelem fölötti”, 3400 méteres hegycsúcson megüti a szó: Zágon, s akivel akkor elindul arrafelé, Zágon felé a képzelet. Van egy különös műfajú írása, 1941-ből való: *Kis erdélyi enciklopédia két évtizedről*, amely egybekapcsolt szócikkekből áll. Ilyesfélékből: *Agisz* (brassói szövetkezet, amely a népművészet és a háziipar termékeit közvetítette a falu és a város között), *Bolyai-kör* (kolozsvári főiskolás mozgalom a harmincas évek elején), és: Gyulafehérvári *határozatok*, vagy: *Józseffelva* (bukovinai csángó telepés község, amely 1939-ben úgy porrá égett, hogy csak a templom maradt meg, s amit példátlan összefogással újjáépítettek az emberek), *Marosvécs*, *Pásztortűz*, *Regát*, *Reformcsoport*, *Romániai Református Egyház*, *repatriálás*, *sérelmi politika*, *státus*, *Teleki Téka*, *Vásárhelyi Találkozó*: kis magyar Erdély-történet, ha úgy vesszük, ismeretterjesztő céllal is. És kivételes józanságot felmutatva. A *sérelmi politika* sokak szerint – a sebek mutogatásával – a világ figyelmét lett volna hivatott az erdélyiekre irányítani, míg mások szerint mindez csak a többség gyűlöletét fokozza. Ez utóbbi valószínűségét a harmincas évek közepére már több-kevésbé mindenki belátta: de a „tömeges jogfosztások, az egyre fokozódó román elnyomás” sokakat szólított mégis a „sérelmi politika oldalára”. A *transzszilvanizmusról* úgy gondolja '41-ben, hogy „se mint szellemi, se mint politikai mozgalom” nem vált gyakorlati jelentőségűvé. A *román cenzúráról* szólva az erdélyi magyar írástudók leleményességét említi: a magyar helynevek sajtóbeli kiirtásának nyomása alatt a tollforgatók kitalálták és alkalmazták a körülírás művészetét: ha nem lehet Nagyenyed, akkor lehet „a Bethlen-kollégium városa”; ha tilos Marosvásárhely, akkor lesz belőle „a Bolyaiak városa”. A *kultúrzóna* kifejezés magyarázata: számos, nem román többségű vidéket, elsősorban tehát a Székelyföldet a román közoktatásügy kultúrzóna-nak minősített, s az itt dolgozó román tanítók dupla fizetés kaptak, „kultúrmissziójuk” teljesítéséért.

Más, gazdagabb Erdély-kép ez, elmélyültebb és konzekvens odafigyelést, frissebb hírismereteket, árnyaltabb következtetéseket mutató, mint a kor magyarországi átlagértelmiségijének a sajtóban megjelenő Erdély-képe, hát még általában a honi magyaroké, akik a harmincas évekre kezdték Erdélyt a hímes-táncos egzotikumok világának tekinte-

ni. A „kised Erdély”, írja Szabó Zoltán erre az átlagszemléletre utalva, a balladák és énekek világa, a táj és történeteinek romanticizmusa, a „Báthory Gábris egyre valószínűtlenebb tündérbert-álma”, az emlékezés „érzelmes színei” (*Székelly kivándorlók Bukarest utcáin*, 1936). Drámaibb szemlélet, látásmód az övé: ám a Németh László vázolta sorsrajznál – ennek bővebb taglalása most nem témánk – jóval pozitívabb, mert reménytelibb. Mindazonáltal mentes minden naivitástól, lágy, de nem indokolható optimizmustól. Erdély rajtunk kívül és nélkülünk vívja a maga harcát – állítja és summázza Szabó Zoltán. Az erdélyi magyarság legjobbjainak „egyszerre kellene népüket magyarságában megtartani és szociálisan megerősíteni”. Az értelmiség egy része még mindig illúziókban ringatja magát. „Ellentétek tagolják, széthúzások rontják” az ottani magyar társadalom mentális állapotát: ebből következően a politikai-társadalmi állapotát is. A honi magyarság pedig képtelen az értelmes segítségnyújtásra. Szabó Zoltán az 1937-es Vásárhelyi Találkozót például a Szépművés Céh megalapítása mellett az első világháború utáni Erdély legjelentősebb eseményének tekinti („Erdély két fekete évtizedének legjelentősebb és legszebb eseménye”), de: a róluk való – és az általános – hazai tudás elenyésző. „A magyar társadalom rövidlátása e téren mérhetetlen. Tett-e valami értük? Legalább annyit, hogy érdeklődik, s megérteti velük, hogy ismerjük őket és szeretjük őket. Nem tudunk róla, hogy a sokat ágáló és keveset cselekvő „hazafiak” mozgalmat indítottak volna Erdély mai helyzetének megismerésére vagy a kulturális intézményeik támogatására, vagy akárcsak lapjaik leterjesztése érdekében”. Szabó Zoltán Erdély-képében a hazai tudatlanság súlyosabb, a legsúlyosabb érvként esik latba: az anyaországi ember az „ottani eseményeket” jobbára a saját „félelmei vagy reményei” felől ítéli meg, véli, s nem „az erdélyi magyar kisebbség ez esetben egyedül érvényes szemszögéből”. A területi elszakadást a lélekbeni követte, írja, s a felismerés: „magukban kell megküzdeniük az idő harapós szeleivel” (*Erdély ügyében*, 1938). Tamási Áronra utalva mondja: a „végvári” léthez más erénynek szükségeltetnek, mint a fővárosihoz, a kisebbségihez, mint az anyaországihoz. Mások ott, „hol egy népet nemzetiségségként kell megtartani; s mások ott, hol egy nemzetet kellene eszményekkel éltetni”. Ezt a különbséget azonban, véli, mindmáig „egyik oldalon” sem vették figyelembe. Szabó Zoltán szerint Erdéllyel kapcsolatban ez a kölcsönös félrenézés, figyelmetlenség, a határ két oldalán vívott magányos csata a legelkeserítőbb magatartástünet (*Mű helyett az ember...* 1943).

Figyelmeztető észrevétele a belső széthúzás főlemlegetése: a „nemzettudat megingásának” nevezi ezt (*Gogúért vagy a székelyekért*, 1938), „fanatikus gyűlöletnek” és „hályog kárörömmek”, végső soron szellemi szűklátókörűségnek. 1939-ben beszédet mond Szántódon, a kisebbségi konferencián (*Magyarság és Közép-Európa*). Az előadáson végig húzódó, történelmi példákkal igazolt, nagy és meggyőző irodalmi példatárú idea, gondolat szerint, ha a kis népek között is kicsi magyar „feladata kibomlik” s „értelmezhető teljességgé” lesz, az egyúttal közép-európai feladattá is válik. „Minden nagyobb méretű magyar szellem magyar bajokból indul ki – de közép-európai feladatokhoz is eljut.” A magyar szólásnak szinte feltétele, hogy „másokért is szólhasson”. A kisebbségi és honi magyarok számára egyként követendő útként jelöli meg Szabó Zoltán ezt a sohasem önző, de mindig tágas és befogadó hivatás- és szabadság gondolatot. Ez a Közép-Európa, benne a magyarokkal, nem fedi, vallja a német Mitteleurópát, sem a „különféle államszövetséges, szerződéses, viszontbiztosítási Duna-konföderációs gondolatokat”, mert ennek a lényege, hogy csakis egy erős „magyar belső reform útján” valósítható meg.

Ennek a belső reformnak része a Szabó Zoltán-i műltszemlélet életre galvanizálása: hogy tudniillik „jövőre vonatkozó tervet múlttal alapozunk”. Része, jellegzetessége ama nyitott és befogadó magatartás, mely szerint (többek között s kiemelt példája szerint) a *Magyarország felfedezése* sorozat mintájára a szomszéd népek tájait és társadalmait is épp ilyen sorozatban kellene a magyar szociográfiai irodalomnak bemutatnia.

Ez a nyitottság tölti el akkor is, amikor a „trianoni sikertől magabízó”-vá lett román nacionalizmusról, a „problématagadó elbizottságról, nemzeti önhittségről, nemzeti felületességről” beszél, s ellentétéként nem azt az uralkodó társadalmi közvélekedést idézi, mely szerint: mindazt vissza kell nyernünk, és mindent úgy megtartanunk, amit és amilyen állapotban Trianonban elvesztettük. Az ellenpélda a másik gondolkodásmódjának megértése, a „szellemiségek érintkezése”: s ennek egyik jeleként, akkor példátlan jeleként említi épp a négy magyar író-szociográfus – közöttük ő maga – 1935-ös romániai utazását. A kis népeknek, a magyaroknak is, miként az erdélyi kisebbségnek, fel kell készülniük a „magukra találásra”. E visszatérő eszme itt a kisebbségi magára hagyottságot nem az anyaországi cserbenhagyás eseteként értelmezi, hanem az önálló és magabiztos nemzeti lét általános követelményeként írja elő. Meg kell tanulni, véli, hogy „szomszéd is van, aki mellett élni kell”, s aki nemcsak ellenség, akitől „félteni kell”. Az *Erdélyi képeslapok* már 1941-es írás: az alcímek is himnikus oldottsággal mutatják az ismét birtokba vehető kincsek miatti örömet. *A Farkas-utcai templomboz*, szól az egyik anizix, *A Bánffy-palota oszlopsorához* a másik, s *A magyarvalkói templom*, a *Szászrégeni piac*, a *Kalotaszegi öregasszonyok* mind „Erdély lelkét” mutatják neki. A Farkas utcai református templom „vár és egyház, erő és báj, lendület és mérték, keménység és áhítat, szószerk és bástya”, mindaz, amit „együtt csak Erdélyországban találsz”. A kalotaszegi tájon „tanulni lehet magyarságot, nyugalmat, biztonságot, és mindehhez ráadásul mint erdélyi ajándékot: szépséget”; de azért Szászrégenben magyarok, szászok, románok együttlétezését figyeli. A megeremthető békesség jeleit.

Ez a vonzóan európai, „világfi” személetmód azután majd a második világháborút lezáró konferencián szembesül a magyarokat végzetesen érintő új területi döntéssel (*Történelem közéről*, 1946), s arra már csak néhány följegyzésnyi ereje marad: „Elméletileg lehetetlen, hogy egy nép annyira egyedül legyen, mint a magyar gyakorlatilag. ...Nem vagyok hajlandó a keserű valóságot dicsőséges igazságnak, a kiegyezést szabadságharcnak, a sötétedést világosságnak látni.”

S találunk a kötetben, igaz, csak rövid részleteiben egy balkáni útirajzot is: a töredék az 1937-ben megjelent útikönyv, *A Vaskapun túl* című írás kézbevételeire (előtte a korántsem könnyű föllelésére) ösztönzi az olvasót. Meg látunk egy apró írást, mely évtizedekkel később, a Németh Lászlóval (részben) közös, 1935-ös romániai utazásra emlékezik, s ily módon akár afféle összehasonlító vizsgálódásra is biztatna: hogy az utazás (ama négy magyar író-szociográfusé, mert kettőjükön kívül részese volt Boldizsár Iván és Keresztury Dezső is) miféle lenyomata maradt meg egyik s másik íróban. Miféle élmény, érintettség, milyen tényérzékenység, valóságlátás, illúzióvesztés vagy illuzórikus szemlélődés jellemezte őket, s milyen következtetéseket szültek a látottak. (Egy igen gazdagon dokumentált írás a közelmúltban épp ezzel foglalkozik: www.szekelyfoldert.info: *Székegyfold* – Boér Hunor, illetve Monostori Imre: *Vihar egy útirajzban – s körülötte*, mely többek között az 1989-es kötetben – *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása* – is megtalálható.)

Biztatna, mondjuk, de Szabó Zoltán akkor voltaképpen nem is ment említett író tár-
saival „be” Erdélybe: a tengerpartól Törökországba, Isztambulba utazik: útinaplójának
tetemes részét az ottlé elbeszélése teszi ki.

A négy író, amolyan kulturális, szociográfiai kiküldetésben „egy dunai gőzhajó fedél-
zetén lép román felségterületre Orsovánál és Szörénytoronynál (Turnu Severin); Gyur-
gyevóig, a mai Giurgiug hajózik, majd onnan kísérőivel vonaton érkezik Bukarestbe.
A román főváros szellemi életének, fontosabb kulturális és tudományos intézményeinek
és jelesebb figuráinak megismerése után lerándul Dobrudzsába is, megnézi a hajdani
földabroszokon *Kustendje* névvel jelölt poros török–tatár kisvárosból két évtized alatt
amerikai stílusú, mélytengeri teherhajókat is kiszolgálni képes kikötővé és – a vele ösz-
szeépült Mamaia révén – elegáns román fürdőhellyé avansált Konstancát meg Eforie
Sudot. Viszonylag alapos regáti „akklimatizáció” után utazza aztán be Erdély fontosabb
városait, keresi föl történelmi nevezetességeit... Szabó Zoltán még az időközben Bulgá-
riához visszakerült dél-dobrudzsai Balcic-ba, a román királyi család – a Hohenzollern-
dinasztia – nyári rezidenciájába is ellátogat”. Onnan viszont „menyasszonyával Konstan-
tinápolyba utaznak tovább. Mulasztását élete végéig bánni fogja” (Borsi-Kálmán Béla:
A románok Németh László Magyarok Romániában és Mikecs László Románia. Útjegy-
zetek című írásaiban. *Korunk*, 2008/1). Boldizsár Iván, de főképp Németh László a kül-
detésről megjelenő erdélyi, romániai naplóját hosszú sajtóvita követi, Szabó Zoltán is
közöl néhány részletet balkáni naplójából (Ahol a népi kultúra még nem emlék, *Új Kor*,
1935, s több fejezet: *Élet*, 1936), de a közlés s a két évvel később kiadott kötet nagyobb
szellemi hullámokat nem vet. Keresztury Dezső majd az 1941-es könyvet, az *Összeom-
lást* recenzálva (*Nyugat*, 1941/1) visszamenőleg is sajnálja a visszhangtalanságot: kár, írja,
hogy „az irodalmi nyilvánosságnak csaknem teljes kizárásával” került vagy épp nem ke-
rült az olvasók elé a munka.

A (részben) közös út körülményeit persze maga Szabó Zoltán is főlemlegeti, bár
nem a naplóban, a könyvben, mert abban ő sem ejt egy hangot sem a társakról: mint-
ha kis neheztelést vélnénk kiolvasni e gesztusból (azaz: a gesztus hiányából). Mert
hogy sem Németh László, sem Boldizsár Iván viszonylag hamar megjelent beszámolóí-
ban (*Tanú*, 1936, illetve *Napkelet*, 1935) sem esik szó, nevükön nevezve őket, a társak-
ról. (Késői, 1986-os visszaemlékezésében Boldizsár Iván nagyvonalú derűvel említi ezt
a névtelenséget, mert Németh László az ő kilétét is homályban hagyja: „elhanyagolható
mennységnek tekintett bennünket”. Ő az „úrifiú” jelzőt kapja Németh Lászlótól.) Sza-
bó Zoltán csak jóval később, 1975-ben réved vissza sajátos, amolyan felülnézeti pozíció-
ból, nem lepezett iróniával az utazásra, annak négyesben töltött napjaira (*Utazás 1935-
ben Németh Lászlóval*). Az irónia jogos, mert Németh László útinaplójában (*Magyarok
Romániában*) ugyancsak csipkelődő modorban utalt ifjú – bár ő is csak 35 éves akkor –,
23 éves útítársára, a *sociográfusra*, aki negyven évvel később Németh Lászlónak a román-
iai magyarokra sújtó, közel hatvan ellencikket, vitacikket kiváltó látéletére azzal vág
vissza: „Román életrealitásból magyar halálraítéltség nem következik.” Az irónia te-
hát nem a tartalmat, a két író véleményének, ítéletének sejthető különbözőségét, ha-
nem a formát érinti: a minden körülmények között (hajóút, vonatkozás, törődés, kániku-
la) zakós-(félrecsúszott)nyakkendő, folyvást román nyelvkönyvet szorongató, románul
tanuló, szavakat magoló író elnéző humorral megrajzolt figuráját. „Könyvből románul
tanul a Duna-völgyi kánikulában.” (Boldizsár Iván szerint a magolás nem volt hiábavaló:

Németh László az út végére, „ha nem is beszélt, de majdnem mindent megértett”). S az élcélődés folytatódik: a megvásárolt *Tanú*-számban, az útirajzban – örömmel nyugtázza – benne van ő, Szabó Zoltán is, eképpen: „természetesen névtelenül vagyok benne. Ezt is örömmel vehetem észre, ...a két szociográfusnak vagyok a fele” (Boldizsár Iván a másik fél). A két szociográfus, idézi Szabó Zoltán a Németh-szöveget, „már az új, valóságlató nemzedékhez tartozik, őket tudományos érdeklődés fűti..., s könnyen egyetértenek olyan dolgokban, amelynek fontosságát nem tulajdonítanak”. Szabó Zoltán köszöni az „önismereti leckét”, s „nemzedékek fölötti belátással” vallja, immár irónia nélkül: Németh László „hiteles valóságlatása” a közügyeket olykor mégis mintha a „felhőkakukkvar tornyára” röptetné fel „páváskodni”. De a *Magyarok Romániában* megjelenése után fölcsapó, a szerzőt többnyire keményen bíráló vitához nem fűz bővebb megjegyzést, nem minősít. Csak rögzíti a fönti ellenvéleményt, s összegzi (korábban) a Németh László-i látleletet egy 1937-es cikkben (*Vígasztalásul útnak indulunk...*): a szinte „apokaliptikus reménytelenséggel” megírt írás legszomorúbb tanulsága, hogy „a legújabb Duna-gondolat teljes reménytelenségét látja be”. Az író, véli Szabó Zoltán, „el-szánt kegyetlenséggel” veti föl magának és az olvasóknak a legsúlyosabb szavakat, és „vonja le a legsúlyosabb következtetéseket”, írása, mely „diagnózis”, egyben mintha „sír-fölrirat” is volna. Azonban az útirajz, mondja, minden szomorúsága, reménytelensége ellenére „az utóbbi esztendő legbátrabb, legmeggrázóbb írásainak egyike”.

Valójában persze Szabó Zoltán nem is kapcsolódhatott volna bővebben a vitához, hiszen az erdélyi útból kimaradt, az ő akkori Erdély-rajza jobbára a másodlagos, kultúrél-mények, olvasmányélmények alapján készült, nagyjából szinkronban ugyan az útítársak tapasztalati élményeiből megszülető látlelettel és a következtetésekkel, s jeleként az erdélyi irodalmi életet, folyóirat-irodalmat, társadalmi mozgásokat fürkésző figyelemnek: mégsem azonos a nézőpont, a látószög, s főképpen más a szándék és a feladat.

Az utazás közös szakasza négyük számára lényegében csak a hajóút és Bukarest volt.

Németh László ezt a *vizes* szakaszt, meg később is a tájat-természetet viszonylag röviden elintézi, Keresztury Dezső szerint ne is nyúljon a *Magyarok Romániában* című könyv után az, aki „idegen tájak színes kaleidoszkópját vagy pontos útikalauzt” vágyna látni-olvasni, csak az, aki „egy kivételes lélek belső drámájának kibontakozását szeretné nyomon követni”. A négy utas már akkor is leghíresebbike nemcsak a hajóút esetelésének, de, ahogy említettük, a társak megörökítésének se szentel sok figyelmet: „Dezső”, az útra Berlinből érkezett „öreg” a legkonkrétabban említett személy, a többi csak „két ember”, akik közül az egyik „Bukarestben kidőlt”: ez volt Szabó Zoltán. Keresztury még ennyi szót sem szentel a hajókázás leírásának: a későbbi Németh László emlékcikke (*Utazás közben*, 1976) épp csak fölelegeti a „Dunán lefelé dohogó-síkló” hajót. Szabó Zoltán mellett talán Boldizsár Iván emlékezete időzik legtöbbit ennek az útszakasznak a földidézésénél: de írása 1986-ból tekint vissza, fél évszázadot ugorva át, hogy elmesélje a román Gusti professzor és kutatócsoportja falukutató munkáját a terepen is tanulmányozni akaró négy (azaz három) magyar több hetes romániai és erdélyi útját: benne az első napok történetét is. Boldizsár nem kevés iróniával és helyenkénti öniróniával fűszerezett emlékszövegében pontosan, kronologikus rendben beszéli el az út szervezésének, céljának, valós kimenetelének eseménytörténetét, ezzel meg Szabó Zoltán nem babrál sokat, s írása (Boldizsáré) akaratlan adalék is lehet Szabó Zoltánnak a hazai értelmiség látszaterdeklődését, igazából közönyét felrovo megjegyzéséhez. Mert a hírre

(főképp a Centrálban meg a New York kávéházban, a „falukutatók nemzedékének” egyik fontos „nagyvárosi lelőhelyén”), hogy ifjú szociográfusok (ilyenféle érdeklődésűek) mehetnek Romániába falut és módszert kutatni, egy hét alatt „jó húszan jelentkeztek”. Az ironia egyik szikrája: Boldizsár nem említi neveket, „részint kegyeletből a már eltávozottak, részint tapintatból a még élő kortársak iránt”: mert a húsz fő hamarosan háromra apadt. Németh László, *a nagy öreg*, utóbb csatlakozott hozzájuk. Aki maga sem mellőzi a megjegyzést a lelkes lemaradókka kapcsolatban: „akinek célkitűzései vannak, nem ér rá utazni. Mi, öregebbek, már ráérünk, nekünk csak munkánk van.”

Boldizsár Ivántól már nagyobb figyelmet kap maga Szabó Zoltán is: „a legfiatalabb ironemzedék legismertebb tagja”, akinek *Tardi helyzet* című könyve már országos feltűnést keltett, írja. A megjelenő napló fülszövegét is Boldizsár jegyzi majd, s ő nem menyasszonyt, hanem „ifjú feleséget”, Lillt emlegetve jegyzi meg, hogy Szabó Zoltán, Mamaiában elválva tőlük, Balcsikból Várnába utazva, vele ment tovább Isztambulba.

Az útleírás olyan beszámoló valamely utazás élményeiről, amely a tapasztalatok tárgyyszerű, tudományos hitelű és jelentőségű rögzítésére törekszik, szemben a szubjektív reflexiókat előtérbe állító útirajzzal: többé-kevésbé ez lehet a szaknyelv szerinti különbség a két beszámolótípus között: s Szabó Zoltán naplója kétséget kizáróan az utóbbiak számát gyarapítja. Azzal a stílris és szemléleti többlettel, melyet az alcím éppenséggel nem jelez, hiszen a szöveg konkrét, hasznos és hasznosítható tartalmi felé mutat (*Balkáni útikönyv*), de amelyet Keresztury Dezső pontosan látott és jelzett említett nyugatos írásában: kivételesen lírai látásmód jellemzi a könyvet. „Ebben a kis kötetben – írja – egészen gáttalanul s felszabadult gyönyörűséggel, minden nagyobb igényű publicista szándék s tényközlő kötelességtudás nélkül mutatkozott meg ennek a finoman árnyaló, könnyűkezü tájköltőnek tünékeny, lebegő képekbe és változékony, halkán áramló színekbe öltözködő lírája.” (Annyi persze ide kívánczik: *A Vaskapun túl*ban bősséggel megtalálható a tényközlő, kötelesség szülte adat és dokumentumelem, az áradó líraiság alatt pontos számok, valóság-hű adatok is rejteznek.) A műfaji különösséget, egyediséget Boldizsár Iván is megjegyzi a könyv fülszövegében: „sok alakú, tüzes táj” jelenik meg Szabó Zoltán tolla alatt. Útinaplója „érdekes, egyéni, színes és roppant szellemes..., minden mondata csillog és robban, villanásszerűen mutat rá azokra az erőkre, amelyek Európa peremén” ...dolgoznak, írja.

Tünékeny, lebbenő képek és halkán áramló színek: már az indulás perceinek, a várakozás óráinak leírásakor feltűnik az a finoman árnyaló líraiság: „kopott fényekkel övezett bódék” lesték a partról a „termetes és széles csípőjű” hajót, amely „úszott és zuhant” lefelé délnek. Az író szorong: nyugtalanítja a hatalmas víz, mely „hátára veszi és viszi az embert”, míg eltűnnek az utolsó „embercsinálta fények”, s azon túl már csak „Isten csillagai világítottak” nekik, az utasoknak, a partoknak és a kapitánynak. Majd a Kazán-szoros látványa is elbűvöli: az örvényekkel szabdalt, mégis „harsogva” rohanó Duna, a természet vájta, ráncos „kőfalak, a rovátkolt sziklák”. A Délről Keletre forduló hajó mellett elúszó partok azután már történelmi tájakat is vetítenek az utazó szeme – képzelete – elé. Az ijesztő Kelet lett most a cél, az úti cél, melynek pedig „hosszú két évszázadon át boldogan fordítottunk hátat”. Bajaink, az „életünket fenyegető történelmi erő” fészke volt ez a tájék, véli, s szinte genetikai örökségünk a szorongás, ez az „ösztön és észfeletti félelem”, hiszen nem hódítóként, többnyire „védekezőként” nézhettünk csak errefelé. Ebben a virtuálisan megjelenő, fenyegető Keletben az „expresszhajó” je-

lenti a nyugalmat, a békét, a Nyugatot. A német–magyar beszéd a Monarchiát idézi föl előtte, akár a szokott ételek, a „főzéstechnika”, s a hajó „egy darab háború előtti világ, sok nyugalommal, kevés sietséggel, bő ebédekkel és vacsorákkal, nyugodalmas tereferéssel a fedélzeten, jó italokkal, cigarettával és bizonyos jómódú, de nem gazdag kényelemmel”. A hajó maga a „kövéren jóindulatú kedélyesség”. A part, a „barátságtalan és harcias” ezzel az úszó békével és kényelemmel aszinkronban jelenik meg újból és újból a napló oldalain. Hogy ha a hajó a birodalom, a Monarchia felidézője számára, az utasok, a német–magyar–osztrák–cseh útítársak, a kevés francia, pár angol, az utódállamokat jelentik meg. A hajó Európa, a part viszont a történelem, a Balkán, a „visszavonult”, de mégis zavaró „félhold”. Olyan népek hazája, melyek egykor velünk „egy sorban húzták az ekét a török urak számára”, s majd távolban, célként maga a Porta, a történelmi múltban rettegett félhold otthona.

Belgrád, az út egyik nagyvárosa, a partról nézve „álmos, sötét és nyomott”, írja, a volt Nándorfehérvár és volt török Dar ul Dzsihad komor, beomlott bástyákat, nehéz, vaskos tornyokat mutogat magából az utasoknak, s aztán az a Kazán–szoros szűk vágat, a „komoly-zöld” víz, a sziklák formálta kapu, mely Kelet és Nyugat geológiai választóvonalá is. Ismét a táj és történelem egymást fölidéző alakzatai: csata dül itt, véli, időtlen idők óta a víz és kő között, s két „külön világ” csatája az emberi történelemben. A Duna kis szigete, Ada-Kaleh már az előretolt Törökország, „török sziget a nemzetközi Dunában román és szerb partok között”. A Kárpátok hegyei ismét Kelet és Nyugat szárazföldi választóvonalát jelentik Szabó Zoltán számára: „ez a heglánc egy területet közel rántott Európához. Azzal, hogy falat emelt az egyik oldalon, kaput rendelt a másik oldalra azzal, hogy utat zárt el kelet felé, utazni küldött nyugatra”. A Kárpátok egy behajlított kar, s amely nép a kar belső felén helyezkedett el, azt „Nyugathoz csatolta, azt, aki a kar mögött vagy alatt..., ellökte a nyugati világtól, és hozzákapcsolta Délkelethez”.

A hároméjszakás, négynapos hajóút vége felé már bolgár, török, görögkeleti városok, templomok, népek átláthatatlan kavalkádja a part, s Russe, a bulgár végállomás, ahol a Várnába igyekvők szállnak ki, s utána a román Giurgiu, a franciául beszélő vámhivatalokkal meg az izgató, az „ókirályság határán” fekvő városka maga: mely, állapítja meg az író, „szakasztott olyan, mint a magyar kisvárosok”. Az éppen zajló vásár népkarakterológiai elmélkedésre sarkallja, a milyen összehasonlító egybevetésre, a *szociográfus* itt valóban szociográfussá válik: az élet e helyt, véli, élénkebb, az árusok szemtelenebbek, az emberek játékosabbak, a parasztok hétköznapi borostásak, „ténferegnek a bódék között”. A magyar paraszt ilyen eseményen „friss ingben parádézik, méltóságos mozdulatokkal, megfontolt nyugalommal, tempósan alkuszik, büszkén, kimosdottan és kiöltözötten mutatja magát”. A román itt nem szemlélődik, hanem „szaglász”, izgága és hangos.

A négy utazót Giurgiutól Bukarestbe vonat viszi.

Németh László ebben a városban éli át – magára a városra nem igazán figyelve – az utazása egyik legmeggrázóbbnak vélhető lélekélményét: „Sohasem éreztem még ennyire, hogy az ember nemcsak maga, hanem népe korával is öregebb lehet egy másik embernél. Az, hogy ők egy hirtelen felemelkedő népből néznek, lélegeznek és akarnak, én pedig egy nagy történelmi nemzet katasztrófa utáni gyermeke vagyok... Ők (a Gustitanítvány, falukutató román fiatalokra utal) a nemzeti létükre összeszedelőzködők, az

importnacionalizmust képviselik, én, a nacionalizmus torkába dobottként szorongó, a kiábrándulást belőle”. Boldizsár Iván sem bíbelődik túl sokat a város képének megörökítésével: „lompos, álmos, rendkívül takarítatlan mezőfőváros”, összegzi, itt-ott magas házakkal, némely helyen tízemeletesekkel is, ám a továbbiakban inkább Gusti elméletével, módszereivel törődik. A román professzor és a magyar vendégek egymást vizsgáztató beszélgetéseivel, a kormány által ott jelentősen támogatott falukutató munka s a magyar kormány által „előbb megtúrt, majd üldözött”, végül semlegesíteni akart hazai szociográfiai ténykedés közötti különbségekkel.

Szabó Zoltán azonban főképpen a várost szemléli.

Sajátos, de mintha őt érdekelné legkevésbé a valódi úti cél: a módszerelemzés, a tapasztalatszerzés. Bukarest képe annál inkább foglalkoztatja: igényesség és igénytelenség kusza egyvelege, véli. A város részben „hencegően modern, részben sivárul elhanyagolt „kettős arcot” mutat. A nagyváros kisvárosi, sok parasztemberrel, kiabáló árusokkal, rikkancsokkal, utcára pakolt árukkal, minden „fortisszimóban” zajlik, „rend és rendszabályozottság nélkül: a gazdagság „bohém illúziója” ül a városon. A városkép rendezetlen, tízemeletes házak és bojár lakok, „építkezés szag”, de nincs utca, minden összevissza hever, „úgy építenek, mintha a beomlástól félnének”, hevenyészve, riadtan. Hiányzik a városból az „átmenet”, a „középréteg”, a „város”-jelleg: Bukarest „hordalékváros”, a „véletlen” műve. Nyomasztóan érzékeli azt is: a magyarok, akikkel találkozik, csak szolgák itt, „példaszerűek”, megbízható „cselédék”, a szegény és kiábrándult „székelyek új Amerikájának” látja a román fővárost. Ami vonzza: a kocsmákban, az utcákon feltűnő „hagyománnyal teli érték”: a dalok, a népművészet viseleti jegyei, a táncok. Élő múltnak érzékeli a népkultúrát, inkább, mint odahaza. „Itt még él, szinte érintetlenül és megtámadhatatlanul él a nép művészete és kultúrája.”

A tengernél, Konstancában, „amely a legnyugatibb hely egész Romániában”, ismét Kelet és Nyugat tobzódó egyvelege nyűgözi le: a kaszinó franciául beszélő játékmestere és a román muzikus cigány, a mindenütt kapható zaccos „törökfekete” és Ovidius szobra a főtéren, mely a valahai Tomit idézi, hiszen itt, ezen a „barbár vidéken szorongott és vágyakozott ez a száműzött régi kultúrember Róma után”. Bár a napló nem említi az elválást, e vidékről Szabó Zoltán már maga utazik Dobrudzsába, s onnan a „kis bolgár öregasszony” szállása után Balcicba: ahol már minaretek szúrják az eget, „sárgás sziklák magasodnak”, s „öreg, keleties sikátorok” bújnak meg a parthoz közel.

S ami most sem kerüli el a figyelmét: a török asszonyok „aranyhímes ruhái”, hímzett mellénykéi. Igazi törökök, nem „dísztörökök”, amint előbb véli, ők itt éltek, amíg Kemál pasa el nem hívta őket. Szabó Zoltán balkáni naplójának valószínűleg ez a látásmód, ez a tapasztalás a legizgalmasabb jellemzője: hogy itt, ebben az idegen, keleti világban is mindenhol a létező és ható vagy épp pusztuló hagyományokat fürkészi.

A világ számára Kemál Atatürk a modern Törökország megteremtője, a nagy reformer, aki véget vetett a szultánságnak, aki törvényeivel egy nyugatibb mintájú államberendezkedést hozott létre. Az 1919–23-as török függetlenségi háború alatt kiszorította az országból a görög, olasz, francia és brit csapatokat, letörte a lázadásokat, eltörölte a szultánságot, majd 1923. október 29-én kikiáltották a köztársaságot. A köztársaság létrejötte után gazdasági, kulturális és szociális reformokat vezetett be. Ő volt az ország egyetlen politikai pártjának, a Köztársasági Néppártnak az elnöke, a parlament első házelnöke, az első köztársasági elnök és az első miniszterelnök is. Hős volt, a „törökök atyja”. Szabó Zoltán minderről nem sokat ír, azaz: semmit. Ő azt érzékeli: Kemál megtiltotta a turbánviselést, levétette az asszonyok-

ról a török bugyogókat, a hímzett mellényeket. Azokat árulták a török nők, ott a balcici piacon, a maguk múltját árulták, mielőtt Kis-Ázsia valamelyik szegletébe hívja-telepíti őket Kemál. Mert ők mehetnek, a múltjuk nem. A kiárusítás, amelynek a szemtanúja „kissé jelképes jelentőségű volt: egy birodalom végnapjait jelentette, egy népről beszélt, melynek vezére azt parancsolja, hogy felejtse el múltjának hagyományait”. Úgy véli, épp akkor, abban az esztendőben, épp ottjártakor élte utolsó napjait az a „félíg török, félíg bolgár, félíg cigány kisváros”: a törökök búcsújának utolsó pillanatait láthatta. Visszaszállingóznak a „régiz házába”, ahonnan egykor ide jöttek, s elárastották Európa keleti részét. Szabó Zoltán hosszú oldalakat szentel Balcic s a török világ megsejtett ellentmondásainak ecsetelésére: majd Isztambulba érkezve támad fel benne ismét ez az izgalommal vegyes kíváncsiság, nem lanyguló érdeklődés, s keríti hatalmába újra a veszteségérzetet: a kemáli reformáció semmiféle lelkesedést nem vált ki belőle.

Lassú, kis hajó viszi Várnából az igazi Kelet valódi kapujába.

A táj, a látvány ugyanazt a lírikus hevületet ébreszti föl benne, mint amit a dunai hajóút tájleírásaiban élvezhetett az olvasó: „az utasok tág szemmel nézik a délies tájat a melegedő fény alatt, az Ázsiából és Európából előrenyúló földrészt, mely összeér itt, olyan közel egymáshoz és olyan szikrázni készen, mint ívlámpákban a szénrudak”. A tájat szebbnek látja, mint gondolta, „sötét ciprusok rajzolják vonalaikat az ázsiai égre, a víz kékje mintha keleti mesékből lépett volna elő, és a minaretek karcsún tartják hegyes csúcsúkkal az eget”. De az utazó újból azt keresi, ami hiányzik: a lakókat az üres háremekből, az „édes és félelmetes meséket” a múltból, Kemál újságfényképe mellett, helyett talán, a régi rézmetszeteket, melyekből „nagy hatalmú szultánok néznek elő a rengeteg turbán alól”. Az utazó látja, amit lát: s meséli, amit látni szeretne. Konstantinápoly „gyönyörű és nyugtalanító”, történelmet „érezni benne” s úgy véli, itt, Keleten, érezheti meg az ember, hogy „utazni annyi, mint kiszolgáltatva lenni”. Ennek a kiszolgáltatottságérzetnek persze a szakadt s a bank által be nem fogadott tízfontos is oka volt: csak öt fontot kapott érte. A pénztelenség azonban haszonnal járt: a gyaloglás olyan helyekre vitte, vihette, amelyeket autóból sohasem láthatott volna meg. A hasznos pénztelenség bő két oldalnyi eszme-futtatásra készíti: „csak így lehet látni és érezni egy várost”. Így láthatja meg a „szemérmesen belül elrejtőző szellemet”. Vagyis a romló, pusztuló házakban, az átalakuló műemlékekben a mohamedanizmus „hanyatlását, a törökség visszavonulását, elfáradását”. Isztambul már „nem a törökséget szolgálja ki, hanem az idegeneket”. A modernizálódó városban Szabó Zoltán úgy látja: az üzleti érdek „győzött a nemzeti érdeken”. Az idegenforgalom érdeke erősebb, mint a mohamedanizmusé. Egy város akkor hal meg, írja, ha Hinterlandja már „nem a nemzet, hanem az idegenek”. Isztambul véglegesen Európa felé megy. Kemálnak, véli, a régi török világ nem kell: „avult kelléknek” tekinti a múlt építészeti, viseleti, kulturális értékeit. A „törökök vezére” halálra ítélte a török világot.

A mai Törökország – summázza Szabó Zoltán – „megpróbálja pénzzé tenni a számára használhatatlan, ócska, és értéktelen régi Törökországot és Isztambult”: az író balkáni naplójában észlelhetően fájdalmas szavak festik le ezt a folyamatot. Hogy a soktornyú mecsetekben „ma már több az idegen, mint a török”; hogy e mecseteket ma már inkább nézik, semmint hogy imádkoznának benne; hogy „szenvetélyesség nélkül hajlonganak kelet felé”, s mert hogy a fez, a turbán viselése „szigorúan tilos”, így hát a törökök, „akik egykori ruháikban gazdagon és elegánsan voltak keletiek, most szegénye-

sen, gyűröttek és ügyetlenül európaiak”. Mert Kemál „felszámoltatja velük a múltat”, már a festői török írást sem szabad mindenre használni, a törököknek meg kell tanulniuk a latin írást, a betűket. Konstantinápolyt sorsára hagyta a vezér: a törökök „Európa uraságoktól levetett ruháiba öltöztek, mely rosszul áll rajtuk”, az utazó átmeneti világot talál itt, és az átalakulásban „talaját veszített népet”.

Szabó Zoltán nem találja Törökországban azt, amit a magyar műltszemlélet sajátjának vél, fontosnak tart s szeret, s amiről a *Holt magyarok oldalán* című írásában beszél: hogy mi a „magyarság megmaradásának bölcsek-kövét keressük a múltban”. Hogy lehet hiba a múltba révedni, de az „egyik legmagyarabb erény: a múltból támadni fel”. Ebbe az 1939-es szövegbe talán a törökországi út tapasztalásai is beleépültek: hogy nem lehet jövőt építeni a megmaradásért folytatott harc régi módszereinek ismerete nélkül. Kölcsey idézi: „A meg nem hálált örökségen átok fekszik”, s „szedjétek össze a romokat, s tegyetek belőle mély alapot a jövő nagyságának”. Törökországi útjának elgondolkodtató összegzése: az épülő új Törökország alól ledöntötték a régi alapot.

A Vaskapun túl rövid utószavában arra utal: nem tanulmányútra ment, és nem népek helyzetét fölmérni indult: „csak ismerkedni velük és élni közöttük”. A kötet csak ennek az ismerkedésnek a benyomásait foglalja össze, „semmivel sem többet”. Csak néhány „részletet” és „vázlatot” akart felmutatni: kötelező elfogulatlansággal és tárgyilagossággal. Hogy e néhány részlet és vázlat épp a lényegre talált telibe, s hogy mellette Szabó Zoltán szépírói stílusának szép erényeit is fölmutatja, a könyv élvezetes birtokbavételén túl egyetértésre is készíti az olvasót: igazat kell adnia Keresztury Dezsőnek, aki nagyon sajnálta, hogy a korabeli irodalmi nyilvánosság mély figyelmetlenséggel tüntette ki ezt a könyvet.

Révfülpö, Ecséri templom

Cs. NAGY IBOLYA (1946) Debrecenben élő irodalomtörténész. A Debreceni Egyetemi Kiadó volt vezetője.